

**«ՏՊԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՐԳԱՐԻՏ» ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎԻ
(19 սեպտեմբերի, 2017) նյութերից**

ԱՆԻ ԵՆՈՔՅԱՆ

**ՌՈՒՍԱՀԱՅ ԱՌԱՋԻՆ ՏՊԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ
ԴՐԱՆՑ ՆԿԱՐԱԶԱՐԴՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ**

Քանալի բառեր՝ հայ հնատիպեր, ռուսահայ տպագրություն, Գրիգոր Խալի-դարեանց, Հովսեփ Արղունթեան, գրքի նկարագրողում, պատկերագրություն:

Ռուսաստանում հայկական առաջին տպարանը հիմնել է Գրիգոր Խալիդարյանցը (Խալիդարեանց) 1780 թ., և այն մինչև դարավերջ ճամփորդել է ռուսահայությունների երեք խոշոր կենտրոններով՝ Սանկտ-Պետերբուրգ (1780-1789 թթ.), Նոր Նախիջևան (1789-1795 թթ.) և Աստրախան (1795 թ-ից): Քսանամյա գործունեության ընթացքում տպարանի հրատարակած շուրջ քառասունչորս անուն գրքերն իրենց թեմատիկ ընտրությամբ և նկարագրողումներով ամբողջացնում են մեր պատկերացումները ժամանակի ռուսահայ մտավորականության և Հայ առաքելական եկեղեցու համագործակցության, կրթական-լուսավորչական գործունեության, արտաքին ու ներքին կապերի մասին:

Հիմնականում տնտեսական-առևտրային կապեր ունեցող հայ գաղթօջախները միմյանց հետ առնչվում էին նաև մշակութային և գաղափարական ոլորտներում, և հաճախ գեղարվեստական ձևերն ու մտահղացումները տարածվում էին այդ ընդարձակ ցանցի ներսում: Խոշոր նավահանգստային քաղաքներ Ամստերդամը, Մարսելը, Վենետիկը, Կ. Պոլիսը, Նոր Զուղան, Մադրասը, Կալկաթան, Պետերբուրգը, Աստրախանը XVI-XVIII դարերում դառնում են հայ տպագիր գրքի ստեղծման ու տարածման հիմնական կենտրոնները¹:

XVII դարում հայկական միջավայրում, հիմնականում Հայաստանից դուրս գտնվող գաղթօջախներում, կատարվում է ուժերի վերագասավորություն, որ նախանշում է նոր ժամանակների սկիզբը հայոց համար²: Քաղաքական և մշակութային նորաստեղծ հոսանքները, գիտատեխնիկական նորույթնե-

¹ **Sebouh D. Aslanian**, “Port Cities and Printers, Reflections on Early Modern Global Armenian Print Culture”, *Book History*, Volume 17, 2014, pp. 51-93.

² **Dickran Kouymjian**, “From Disintegration to Reintegration: Armenians at the Start of the Modern Era, XVIth-XVIIth Centuries,” *Revue du Monde Arménien*, vol. I (1994), pp. 9-18.

րը, որոնք մեծամասամբ արևմտյան ծագում ունենին, հայկական գաղութներ էին թափանցում և շրջանառության մեջ դրվում գլխավորապես անհատների միջոցով ինչպես հոգևոր, այնպես էլ աշխարհիկ: Միաժամանակ հոգևոր դասի գործունեության ապահովման հարցում էապես մեծանում է հայ առևտրավաշխառուական կապիտալի դերը (ինչպես, օրինակ՝ նոր Զուղայում և Կոստանդնուպոլսում), թերևս այն պարզ պատճառով, որ անգամ եկեղեցական պաշտոնների հաստատման համար հոգևորականները ստիպված էին պատկառելի գումար վճարել իշխանություններին, ինչի հնարավորությունը երբեմն շունենալով դիմում էին հայ մեծահարուստ երևելիների դրամական օժանդակությանը³: Գերերի այսպիսի փոփոխությունը, հայ գաղթօջախների մտավոր և ֆինանսական ներուժի հզորացումն ու ազդեցությունն ակնհայտ նոր երանգներ են հաղորդում հայկական մշակութային դիմագծին. նոր շունչ են ստանում հայ գրչարվեստն ու մանրանկարչությունը, հիմնվում և զարգանում է տպագրությունը, լայնածավալ չափեր է ընդունում եկեղեցաշինությունը⁴: Հայ խոջայամիրայական խավի դերը նշանակալի է նաև մշակութային փոխհարաբերություններում: Գրեթե «ամբողջ աշխարհը ոտքի տակ տվող» հայ վաճառականների կարևոր դերակատարումն այս ոլորտում կարելի է համարել Արևմտյան քաղաքակրթության սերմերի տարածումն արևելյան ազգերի մեջ: Այս մասին Լեոն գրում է. «Ինքը Զուղան իր քաղաքական դրության փոփոխություններով դառնում էր այն քամին, որ ուրիշ տեղերից սերմեր էր բերում և արգասավորում խոջայական մտքի ծերպերում», այսպիսով ձևավորելով հասարակության այնպիսի շերտեր, «որոնք ներկայացնում էին նախատիպն այն հասարակական հոսանքի, որին տրվում է ինտիլիգենցիա անունը⁵»:

Հայ վաճառականները հովանավորում էին ձեռագիր մատյանների, իսկ տպագրության առաջ գալուց հետո՝ նաև տպագիր գրքերի հրատարակությունները՝ երբեմն պատվիրատուից վերածվելով գրքի տպագրիչի⁶: Այս գործի նվիրյալներից էր նաև մեծահարուստ վաճառական, մտավորական-բանասեր ջուղայեցի Գրիգոր Խօջամալեան Խալդարյանցը⁷: Նա Լոնդոնում Զոն Ռիվինգ-

³ Ա. Խառաթյան, Կոստանդնուպոլսի հայ գաղթօջախը, XV-XVII դարեր, Երևան 2007, էջ 273-274:

⁴ Dickran Kouymjian, *op. cit.*, pp. 9-18.

⁵ Լեո, Խոջայական կապիտալը և նրա քաղաքական-հասարակական դերը հայերի մեջ, Յերևան, 1934, էջ 94-95:

⁶ Ա. Աղախանյան, «Վաճառականության դերը հայ տպագրության գործում», ԲեՀ, № 50, 2012, էջ 3-14:

⁷ Գրիգոր Խալդարեանց (հավանաբար Գրիգոր Խալդարեանցի պապը՝ Խօջա Գրիգորը) անունը հայ տպագրության էջերում առաջին անգամ հայտնվում է 1713 թ. Ամստերդամում Ղուկաս Վանանդեցի Նուրիջանյանի տպագրած Հայելի Աստուածաշունչ Հին Կտակարանին գրքի հիշատակարանում: Այստեղ «Կարձեալ՝ յիշեցիք ի Տէր զազնուամեծար Աղէն զԽալ-

թընի տպարանում, 1780 թ. հաջողում է տպագրել իր առաջին երկու գրքույկները՝ «ԱՂՕԹՔ ՏԵԱՌՆ ՆԵՐՄԵՍ ՀԱՅՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ» հայերեն, լատիներեն, գաղղիերեն(ֆրանսերեն), և անգլերեն, և «ԴԱԽԱՆՈՒԹԻԻՆ ՀԱԽԱՏՈՅ ԵԿԵՂԵՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅ» հայերեն և լատիներեն: Վերջինիս տիտղոսաթերթից հայտնի է դառնում, որ այս գիրքը գերմանացի Յոհան Յոախիմ Շրյոդերի (Joachim J. Schroeder) 1711 թ. Ամստերդամում տպագրված «ԱՐԱՄԵԱՆ ԼԵՂՈՒԻՆ ԳԱՆՁ» բանասիրական աշխատության վերատպությունն է: Տիտղոսաթերթը հաղորդում է մեկ այլ կարևոր տեղեկություն ևս, ըստ որի՝ գիրքը «վերստին տպեցեալ ի խնդրոյ Գերապայծառ Տեառն Յովսեփայ Աստուածաբան վարդապետի, և Առաջնորդի Աշտարխանու և Նոր Նախջեանու⁸»: Հետևաբար կարող ենք եզրակացնել, որ Հովսեփ Արքեպիսկոպոս Արղուժյանի և Գրիգոր Խալդարյանցի համագործակցությունն սկսվել է դեռևս վերջինիս՝ Լոնդոնում գտնվելու ժամանակ, և հավանաբար Արղուժյանի հորդորով կամ հրավերով է Գրիգորն իր տպարանը 1780 թ. տեղափոխել Ռուսական կայսրության մայրաքաղաք⁹:

XVIII դարասկզբին նոր կառուցվող մայրաքաղաք Սանկտ-Պետերբուրգում հայերը բնակություն են հաստատել դեռևս քաղաքի հիմնադրման առաջին տասնամյակներում: Այդ մասին են վկայում Իսրայել Օրու գինակից Մինաս Վարդապետի 1714 և 1722 թվակիր դիմումները՝ ուղղված Պետրոս I-ին և կայսրության այլ բարձրագույն ատյաններին՝ Պետերբուրգում հայկական եկեղեցի կառուցելու և Օսմանյան կայսրությանից, Պարսկաստանից ու Լեհաստանից հայ վաճառականներին կայսերանիստ մայրաքաղաք հրավիրելու խնդրանքով¹⁰: Հետագա տասնամյակներում ոռոսաց կայսեր հրավերով արդյունաբերական և մշակութային ճանաչված կենտրոն դարձած Պետերբուրգ են տեղափոխվում մեծահարուստ հայ ընտանիքներ՝ Նոր Զուղայից, Զմյուռնիայից, Ամստերդամից¹¹: Չնայած հայկական փոքրամիավ բնակչությանը, քաղաքի XVIII դարի

դարէնց Խօջայ Գրիգորն» նախադասության մեջ Գրիգոր Խալդարյանը հիշատակվում է որպես տպագրության մեկենասներից մեկը, տե՛ս Հայ Գիրքը 1512-1800 թվականներին, Ն. Ոսկանյան, Ք. Կորկոտյան, Երևան 1988, էջ 203:

⁸ Հայ Գիրքը 1512-1800 թվականներին, էջ 521:

⁹ Կարելի է ենթադրել, որ հայերը հատուկ կառավարական թույլտվություն են ստացել՝ 1780 թ. իրենց տպագրատունն ունենալու, քանի որ Ռուսաստանում անկախ տպարաններ հիմնելու հրամանը՝ «Указ о вольных типографиях», հրապարակվել է միայն 1783 թվականին: **Е.И. Кацпржак**, *История письменности и книги*, изд. «Искусство», 1955, с. 205:

¹⁰ **Վ. Բարխուդարյան**, *Մոսկվայի և Պետերբուրգի հայկական գաղութների պատմություն (XVIII դարի կես-XX դարի սկիզբ)*, Երևան, 2010, էջ 46-47:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 47-49: Առավել մանրամասն տե՛ս **Շ. Լ. Խաչիկյան**, *Նոր Զուղայի հայ վաճառականությունը և նրա առևտրատնտեսական կապերը Ռուսաստանի հետ XVII-XVIII դարերում*, Երևան 1988:

հայ գաղութը կենտրոնական դիրք էր գրավում ռուսահայ այլ համայնքների համեմատ՝ ավելի մոտ կանգնած լինելով ռուս կառավարական շրջանակներին: Այստեղ էին ընթանում նաև Հայաստանի ազատագրման և նրա ապագա կացության վերաբերյալ բանակցությունները՝ ռուսական իշխանության և հայ գործիչների միջև¹²:

Գրիգոր Խալդարեանցը 1783 թ. Պետերբուրգում հրատարակած «ՓԱՄԱ-ԳԻՐՔ»-ի հիշատակարանում ներկայացնում է իր տպագրական գործունեությունը. թե ինչպես է Հնդկաստանից տեղափոխվել Լոնդոն՝ հայ տպագրության իր երազանքը իրագործելու: Այստեղ մնալով տասը տարի՝ համագործակցել է անգլիացի մի փորագրիչի (անունը հայտնի չէ) հետ և մեծ դժվարություններով ու գումարներով ձեռք է բերել հայերեն տառերի «մայրեր» և «հայեր»¹³: Սակայն հետագայում պարզվում է, որ պետերբուրգյան տպարանի համար անհրաժեշտ են նոր տառատեսակներ, և հայ տպագրիչները նույն անգլիացի վարպետին հրավիրում են Ռուսաց կայսերանիստ մայրաքաղաք՝ ավելի խոշոր տառատեսակներ փորագրելու, ինչպես նաև՝ «քանդակմանց պատկերաց չքնադագեղից» համար¹⁴: Այսպիսով, ռուսահայ առաջին տպարանի տառատեսակները և փորագիր պատկերները ստեղծվել են անգլիացի վարպետի ձեռքով:

Թերևս, ռուսական մշակութային միջավայրի հետ առնչության ուշագրավ օրինակ է այն փաստը, որ Ներսես Շնորհալու «ԹՈՒՂԹ ԸՆԴՉԱՆՐԱԿԱՆ» գրքում հեղինակի դիմապատկերի ներքևում իր ստորագրությունն է թողել ժամանակի հայտնի ռուս փորագրանկարիչ Ալեքսեյ Կոլպաշնիկովը (*Алексей Яковлевич Колпашиков, 1744-1804*): Չի բացառվում, որ հետագա տարիներին տպարանի հրատարակիչները ձեռք բերեին նաև հայ փորագրիչների աշխատանքներ՝ հաշվի առնելով ոչ միայն Կ. Պոլսի հետ սերտ համագործակցությունը¹⁵, այլ նաև այն փաստը, որ նոր նախիջևանը ևս հայտնի էր իր արհեստավորներով և նկարիչներով¹⁶: Այսպես, օրինակ՝ 1797-1799 թթ. Աստրախանում տպար-

¹² Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 4, Երևան 1972, էջ 428-432:

¹³ Ամուս մետաղից (սովորաբար պողպատ) պատրաստված ձողիկի ծայրին ֆանդակվում էր տառը հայեկային արտացոլմամբ, որ կոչվում էր «հայր» կամ «տառահայր», ապա այն խփվում էր պղնձյա սալիկին, ստացվում էր տառածև փոսիկ, որ կոչվում էր մայր տառ: Տառի մայրը դրվում էր տառածեղակա գործիքի հատակին, և ստացվում էր կաղապար, որի մեջ լցվում էր հեղուկ կապարը: Այդպես պատրաստվում էին տպատառերը: **Ռ. Իշխանյան**, Հայ գրքի պատմություն, հ. 1, Երևան 1977, էջ 22:

¹⁴ Հայ Գիրքը 1512-1800..., էջ 547, 626:

¹⁵ Այդ ժամանակ Կ. Պոլսին արդեն բավական առաջատար դիրք ունեւ հայ տպագրական աշխարհում: 18-րդ դարում այստեղ գործում էր ավելի քան երկու տասնյակ հայկական տպարան, ձևավորվել էր հայ փորագրիչ վարպետների պոլսյան դպրոցը: տե՛ս **Ռ. Իշխանյան**, Հայ գիրքը 1512-1920, Երևան 1981, էջ 72-82:

¹⁶ **Վ. Բ. Բարխուդարյան**, Նոր-Նախիջևանի հայկական գաղութի պատմություն, Երևան 1967, էջ 195:

գրված «էֆիմէրտէ» գրքի առաջին էջերին տեղադրված «Աստղագուշակի» փորագրապատկերը գծագրական վարպետությամբ զիջում են նույն տպարանի նախորդ հրատարակությունների պատկերներին և, հավանաբար, փորագրվել են հայ վարպետի ձեռքով:

Տպարանի պետերբուրգյան շրջանի գործունեության վերաբերյալ ստույգ վավերագրեր են Գրիգոր Խալդարյանցին Արղուժյանի գրած բազմաթիվ նամակները, որոնցում արքեպիսկոպոսը հիմնականում տեղեկացնում է իր ձեռք բերած գրքերի խմբագրման, սրբագրման, դրանք Պետերբուրգ ուղարկելու և տպագրելու մասին¹⁷: Հետևելով Հովսեփ Արղուժյանի նամակահիմն համոզվում ենք, որ ռուսահայ առաջնորդը փորձել է հետևողականորեն և անմիջականորեն ուղղորդել տպարանի աշխատանքները՝ գրքերի ընտրության և պատկերագրագրման առումով: Այսպես Արղուժեանն Աստրախանից Գրիգոր Խալդարեանցին ուղարկելով Կ. Պոլսում տպագրված կարմիր կազմով մեծ Ավետարան, պահանջում է նույնությամբ տպագրել նախանշելով անգամ արտաքին տեսքը. «մեծագույն դրուժեամբ և գեղեցիկ ծաղկօք, յսկիզբն խորանս կարելի է Թաղէոս և Բարդուղիմէոս լինիլ որպէս օրացոյցն կայ»: Մեկ այլ օրինակ է Ստեփանոս Օրբելյանի «Ողբ ի Սբ Կաթողիկէն» պոեմը, որն Արղուժյանը պատվիրում է տպել և առաջին էջում տեղադրել էջմիածնի (Մայր Աթոռի) պատկերը, իսկ երկու տետր ոտանավոր՝ «Խրատ վասն մանկանց» խորագրով, առաջարկում է դնել «ՅԻՍՈՒՍ ՈՐԴԻ»-ի մեջ և «կից տպեալ զբոսարանն լուսահոգի Սիմեոն կաթողիկոսի արդեամբ տպեսցես պատշաճաւոր պատկերօք և ծաղկօք զի ոչ գտանի ազգի մերում¹⁸»: 1788 թ. վերոհիշյալ «ԹՈՒՂԹ ԸՆԴՆՆՐԱԿԱՆ» գիրքը դեռևս տպագրության ընթացքում էր, սակայն արդեն Գրիգոր Խալդարյանցի փոխարեն տպագրությանը հետևում էր Թաղէոս վարդապետը, որին ուղղված նամակներում Արղուժյանը հրահանգում է գրքում անպայման հիշատակել Թագավորի՝ Պավել I-ի (1754-1801) անունը, լուսանցքները լայնարձակ անել, կնիքը հարմար տեղ դնել, իսկ իր ուղարկած ոտանավորները գետեղել ներսես Շնորհալու, Սահակ Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի պատկերների ներքո¹⁹:

Խալդարյանցի մահից հետո (1787 թ.) Հովսեփ Արղուժյանին հաջողվում է 1790 թ. տպարանը տեղափոխել հարավ նոր նախիջևան²⁰, որ ավելի շահա-

¹⁷ Հովսեփ Արղուժյանի նամակներից հայտնի է, որ, օրինակ, Կ. Պոլսից տիրացու Գևորգին հրավիրել և ուղարկել է Պետերբուրգ՝ սխալները վերացնելու և տպագրությանը հետևելու (ՄՄ 4496, ք. 271): 1787 թ. Կ. Պոլսից էր հրավիրվել նաև Թաղէոս վարդապետ Մարտիյանը, որն արքեպիսկոպոսի ֆարտուղարն էր և հրատարակությունների սրբագրիչը:

¹⁸ ՄՄ 4496, ք. 286:

¹⁹ ՄՄ 2949, ք. 123:

²⁰ Հովսեփ Արղուժյանի 1781-1785 թթ. նամակագրությունից հայտնի է, որ նա բազմիցս դիմել է Գրիգոր Խալդարյանցին՝ փորձելով համոզել վերջինիս տպարանը տեղափոխել Աստրախան կամ նոր նախիջևան: «Ի նախիջևան յոյժ պատշան է տպագրատունդ, քանզի

վես էր Կ. Պոլսի, էջմիածնի և հնդկահայ գաղութի հետ կապերի պահպանման և ամրապնդման համար: Ռուսահայ տպարանի հրատարակություններից բազմաթիվ օրինակներ ուղարկվում էին հայաշատ այդ վայրերը²¹: Հնդկահայ և ռուսահայ գործիչների՝ Հայաստանի ազգային-ազատագրական պայքարի շուրջ համագործակցության հետաքրքիր խորհրդանիշ է «Նշանք Թագաւորացն Հայոց» վերտառությամբ հայկական գինանշանի դաջումը Մադրասում տպագրված հայերեն առաջին ամսագրում «ԱԶԴԱՐԱՐ»-ում, որի նախատիպը կա ռուսահայ տպարանի հրատարակություններում (նկ. 1, 2): Այս գինանշանը, որ ժամանակի հայկական շրջանակներում բավական տարածված տարատեսակներ ուներ, բազմիցս հայտնվում է ռուսահայ առաջին տպարանի հրատարակություններում՝ հաջորդող մի քանի էջում դրա յուրաքանչյուր դետալի պատմական նշանակությունը մանրամասնող բացատրությամբ:

Նկ. 1
 «Նշանք Թագաւորացն Հայոց» հայկական գինանշանը, Ներսես Շնորհալի «Թուղթ Ընդհանրական», Պետերբուրգ, 1788 թ, տպագրիչ՝ Գրիգոր Խալպարեանց

Ստամպոլու և Անատոլու մերձ է, ուր էս եմ, միանգամայն և դու պարտիս լինել», – գրում է Արղուպյանը, տե՛ս ՄՄ 4496, ք. 287:
²¹ Վ. Բ. Բարխուդարյան, նշվ. աշխ., էջ 431:

Նկ. 2

«Նշանք Թագաւորացն Հայոց» հայկական գինանշանը, Ազգարար ամսագիր, Մադրաս, 1794 թ., թիվ 1, էջ 2, տպագրիչ՝ Հարություն Շմավոնյան

1795-ի վերջին կամ 1796-ի սկզբին Հովսեփ Արղութեանը տպարանը Նոր Նախիջևանից տեղափոխում է Աստրախան, որտեղ գտնվում էր ռուսահայ թեմի առաջնորդարանը: Այսպիսով, տպարանի Նոր Նախիջևանյան անվան՝ «Ի տպարանի Սուրբ Խաչ վանիցն»՝ Սբ. Խաչ վանքում լինելու փոխարեն, գրվում է «ընդ Յովանեաւ սբ. Աստվածածնայ եկեղեցոյն ի յԱթղարխան»²²: Յավոք, տպարանի աստրախանյան շրջանն այնքան էլ բարեհաջող և երկարատև չի լինում: Մեծ դժվարություններով հաջողվում է տպագրել միայն վեց անուն գիրք, որոնցից երկուսը՝ ռուսական կառավարական հրովարտակներ, նաև՝ «ԷՅԻՄԷՐՏԷ» (1797-1799 թթ.), Վարդան Բարձրբերդցու «Մեկնութիւն ՍԱՂՄՈՍԱՅ ԴԱԽԹԻ» (1797 թ), «ՏԱՐԵՅՈՅՅ ԵՒ ՕՐԱՅՈՅՅ» (1797): Դժբախտաբար,

²² Վ. Խաչատրյան, «Հայ տպագրությունն Աստրախանում: 18-րդ դարի վերջ-20-րդ դարի սկիզբ», էջեր հայ գաղթավայրերի պատմության, Երևան 1996, էջ 205-224: Հետաքրքրական է, որ ինչպես միջնադարյան հայ գրչության կենտրոնների դեպքում, նոր ժամանակներում ևս, հայ գործիչները հնարավորության դեպքում ձգտում էին տպարանները հիմնել «ընդ հովանեաւ» հայ եկեղեցիների: Ինչպես օրինակ՝ Աբգար Թոխատեցու կոստանդնուպոլսյան տպարանը հիմնվել է Սբ. Նիկողայոս եկեղեցուն կից, Հովհաննես Քարմատանեցը հայկական տպարան է հիմնել Լվովի Սբ. Աստվածածին եկեղեցու տարածքում, Խաչատուր Կեսարացին՝ Նոր Ջուղայի Սբ. Ամենափրկիչ վանքում:

տպարանի գործունեությունն ընդհատվում է 1800 թվականին՝ պայմանավորված ռուսահայ առաջին տպարանի ղեկավարներ Հովսեփ Արղուիթեանի և Թադեոս վարդապետ Մարուքյանի մահվամբ²³:

Ռուսահայ առաջին տպարանի թողարկած գրքերի մեծ մասը հոգևոր-ծիսական բնույթի են: Սակայն նկատելի է, որ տպագրիչները ջանում էին աստիճանաբար գրքի ազդեցիկ ուժը ծառայեցնել ազգային-ազատագրական պայքարին, հայրենասիրական գաղափարների սերմանման առաքելությանը: Ինչպես նշեցինք, այս ժամանակահատվածում Ռուսաստանի հայ մտավորականներն ու անվանի հայերը՝ Հովհաննես Լազարյանը²⁴, Մովսես Սառաֆովը (Բունիաթյան), Հովհաննես Շերիստանովը, Միքայել Նազարովը և այլք, ռուսահայության հոգևոր առաջնորդ Հովսեփ Արղուիթեանի հետ համատեղ բանակցություններ էին վարում ռուսական կառավարության և Կովկասում կայսրության գործերի հրամանատար նշանակված Ա.Վ. Սուվորովի հետ՝ հայ պետականության վերականգնման շուրջ²⁵: Հրատարակվում են Վարդանանց պատերազմի մասին «ԳԻՐՔ ՈՐ ԿՈՉԻ ԵՂԻՇԵԻ ՊԱՏՄԱԳԻՐՔ» (1787 թ.) երկը, Վառլամ Վահանովի թարգմանությամբ Մովսես Խորենացու «Պատմություն Հայոց Մեծաց» երկի վերջին մասը «ՈՂԲ»-ը (1786 թ.), Ստեփանոս Օրբելյանի «Ողբ ի Սբ Կաթողիկեն» չափածո պոեմը «ՈՂԲ ԵՒ ՀԱՌԱՉԱՆՔ» վերնագրով:

Տպարանի երրորդ կարևոր գործառույթը կրթական-լուսավորչական բնույթի էր: Ռուսաստանում վաղուց հաստատված և նոր արտագաղթող հայերի՝ ռուսերենի ուսուցմանը, լեզվական խոչընդոտը հաղթահարելուն էին ուղղված հայ-ռուսերեն և ռուս-հայերեն բառարանների մեծաթիվ հրատարակությունները: Հիշատակելի են Պետերբուրգում տպագրված ռուսերենի ուսուցման առաջին հայերեն ձեռնարկները Կլեոպատրա Սառաֆյանի²⁶ «ԳԻՐՔ, ՈՐ ԿՈՉԻ ԲԱՆԱԼԻ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ» (1788 թ.) լեզվագիտական ձեռնարկը, Գրիգոր Խալզարեանցի «ԳԻՐՔ, ՈՐ ԿՈՉԻ ՇԱԽԻՂ ԼԵՉՈՒԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ» (1788 թ.) հայ-ռուսերեն բառարանը: Այս երկու հրատարակությունները լույս են տեսել պետերբուրգյան

²³ Նույն տեղում, էջ 210:

²⁴ Լազարյան ընտանիքը հայ տպագրության հովանավորն ու ջատագովն էր: Հայտնի է, որ Հովհաննես Լազարյանը Պետերբուրգից ութ վերստ հեռավորության վրա գտնվող իր դաստակերտում ուներ թղթի ֆաբրիկա, որն արտադրում էր պատկերազարդումների համար օգտագործվող բարձրորակ թուղթ, տե՛ս Հայ գաղթաշխարհի պատմություն, հ. 1, Երևան, 2003, էջ 334:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 334-335:

²⁶ Կլեոպատրա (Մարիամ) Սառաֆեանը (Սառահեան) աստրախանցի արդյունաբերող Մովսես Սառաֆովի (Բունիաթյանի) դուստրն էր, ինչպես նշված է իր հեղինակած գրքի տիտղոսաբերում: Նա առաջին հայ կինն է, ում գրվածքը տպագրության է արժանացել: Վերոնիշյալ գիրքը բովանդակում է այբբենարան, բառարան և բարոյագիտական որոշ կանոններ:

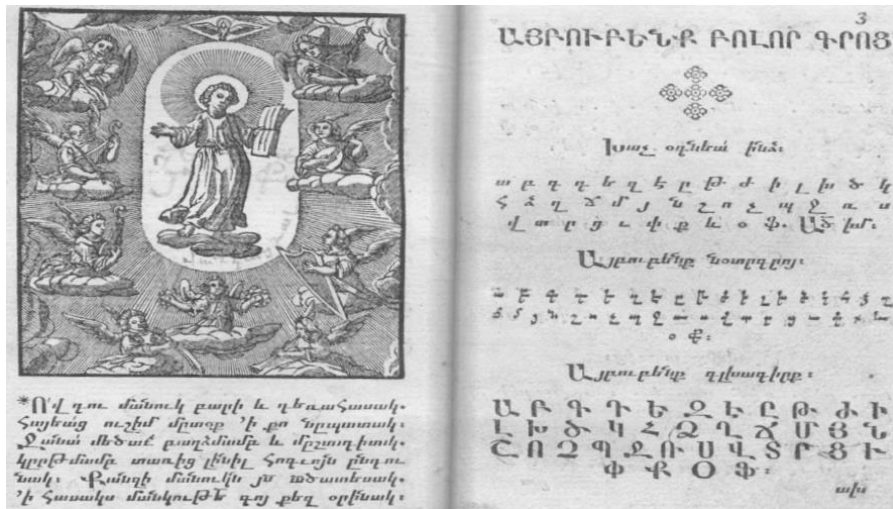
տպարանում արդեն հանգուցյալ Գրիգոր Խալդարյանցի կողակից Կատարինե Զաքարովնայի տնօրինության տարիներին²⁷:

Ռուսահայ առաջին տպարանի գրքերի նկարագրողումների մի մասը հետևում է նախկինում տպագրված հայերեն գրքերի պատկերագրական համակարգին՝ հիմնականում ազդված ոսկանյան կամ վենետիկյան տպագրություններից: Օրինակ՝ 1781 թ. Պետերբուրգի տպարանի հրատարակած առաջին գրքի՝ «ՏԵՏՐԱԿ ԱՅԲԲԵՆԱԿԱՆ»-ի տիտղոսաթերթի դարձերեսի փորագրապատկերը կոմպոզիցիայով կրկնօրինակում է 1675 թ. Մարսելում Ոսկան Երևանցու տպագրված «ԳԻՐՔ ԱՅԲՈՒԲԵՆԻՅ»-ի փորագրապատկերը (նկ. 3, 4): Անշուշտ, ընդօրինակություններ են կատարվել նաև հայատառ առաջին տպագիր (ոսկանյան) Աստվածաշնչի՝ նկարագրողումներով հարուստ հրատարակությունից (1666-1668 թթ., Ամստերդամ), որի «Երեք մանուկները հնոցում», «Լեռան քարոզը. Ինը երանիներ» փորագրապատկերների կրկնօրինակումները կան 1791 թ. Նոր նախընթացում տպագրված «ՍԱՂՄՈՍԱՐԱՆ»-ում (նկ. 5-8): Այսպես, գրեթե մեկ դար անց էլ ոսկանյան շքեղ հրատարակությունը ներշնչման աղբյուր և գեղարվեստական նախատիպ է ծառայել հայ տպագիր գրքարվեստը հեռավոր Ռուսաստանում զարգացնող հրատարակիչների համար: Սուրբ-թում բնակվող հնդկահայ բարերար՝ «բարեպաշտ պարոն» Ստեփաննոս Աղաբաբեանի «արդեամբք եւ ծախիւք» տպագրված այս Սաղմոսարանում տեղ գտած 10 լիաէջ փորագրապատկերներն ընդօրինակված են տարբեր հայկական հրատարակություններից: Հանդիպում են մինչև անգամ Վենետիկյան հայ գրքերից վերցված պատկերատիպեր՝ ինչպես, օրինակ, տավիղ նվագող Դավիթ Թագավորի կերպարի նույնատիպ վերարտադրությունը (նկ. 9, 10):

²⁷ С. Г. Арешян, *Армянская печать и царская цензура*, Ереван, 1957, с. 17.

Նկ. 3
Գիրք Այբուբենից, Մարտի, 1675 թ., տպագրիչ՝ Ոսկան Երևանցի

Նկ. 4
Այբենարանն, Պետերբուրգ, 1781 թ., տպագրիչ՝ Գրիգոր Խաղարեանց

Նկ. 5

«Երեւ մանուկները հնոցում», Աստվածաշունչ, Ամստերդամ, 1666-1668 թթ., տպագրիչ՝ Ոսկան Երևանցի

Նկ. 6

«Լեռան քարոզը. Ինը երանիներ», Աստվածաշունչ, Ամստերդամ, 1666-1668 թթ., տպագրիչ՝ Ոսկան Երևանցի

Նկ. 7

«Ներքե մանուկները հնոցում», Սաղմոսարան, Նոր Նախիջևան, 1791 թ., տպագրիչ՝ Հովսեփ Արղուրեան

Նկ. 8

«Սուրբ Հոգու ներգալուստը», Սաղմոսարան, Նոր Նախիջևան, 1791 թ., տպագրիչ՝ Հովսեփ Արղուրեան

Նկ. 9

«Դավիդ տաղերգու», Ժամագիրք, Վենետիկ, 1742 թ., տպագրիչ՝ Անտոնիո Բորթոլի

Նկ. 10ա

«Դավիդ տաղերգու», Սաղմոսաբան, Նոր Նախիջևան, 1791 թ., տպագրիչ՝ Հովսեփ Արղուսեան

Աշխարհագրորեն սիւոված հայ տպարանների պատկերագրական և գաղափարական շղթայական ազդեցության օրինակ է Նոր Նախիջևանում 1794 թ. տպագրված «ԵՈՐՀՐԴԱՏԵՏԻ»-ի տիտղոսաթերթի պատկերագրությունը, որ իր նախատիպերն ունի համանուն գրքի Վենետիկի, ապա՝ Կ. Պոլսի և Էջմիածնի հրատարակություններում (նկ. 11-14): Առաջին անգամ տիտղոսաթերթի այս

տիպը հայտնվում է 1686 թ. Վենետիկում խոշա Գասպար Սահրադեան-Շահրիմանեանի տպագրած *Խորհրդատետրի առաջին էջին*: Անվանաթերթի բավական բարդ կոմպոզիցիայում «Տիրամայրը մանկան հետ» և չորս ավետարանիչների ու նրանց խորհրդանիշների պատկերների կողքին հայտնվում են նաև հայ կաթողիկոսական հանդերձներով անձինք, հավանաբար՝ Գրիգոր Լուսավորիչը և Հովհաննես Մանդակունի կաթողիկոսը, որոնք, ըստ հաստատված ավանդության՝ ընդհանրական Խորհրդատետր-Պատարագամատուցը մշակեցին և դարձրին Հայոց եկեղեցու համար կիրառելի²⁸: Տիտղոսաթերթի այս կոմպոզիցիան, պահպանելով ընդհանուր նկարագիրը, փոփոխություններ է կրում և ավելի հարստանում Կ. Պոլսի և Էջմիածնի կրկնօրինակներում: Պարզ համեմատությունից պակաս է դառնում պատկերի կոմպոզիցիոն զարգացումը՝ ըստ տպարանների, ինչպես նաև այն, որ Նոր Նախիջևանի օրինակն ազդվել է Էջմիածնի 1788 թ. տպագրությունից, որտեղ ներմուծված են Էջմիածնի ֆոնին Գրիգոր Լուսավորչի տեսիլքի և ծնկաչոք Տրդատ Գ-ի պատկերները: Խորհրդատետր գրքի այս տիտղոսաթերթերի օրինակով տեսնում ենք, որ որոշակի պատկերագրական ավանդույթ է ստեղծվում նաև հայ տպագիր գրքի պատկերագրողման համակարգում, և ռուսահայ հրատարակություններն անմասն չէին այդ միտումներից:

Նկ. 11
«Տիտղոսաթերթ», *Խորհրդատետր, Վենետիկ, 1686թ.*, տպագրիչ՝ խոշա Գասպար Սահրադեան-Շահրիմանյան

Նկ. 12
«Տիտղոսաթերթ», *Խորհրդատետր, Կոստանդնուպոլիս, 1706 թ.*, տպագրիչ՝ Գրիգոր Մարզվանցի

²⁸ Քրիստոնյա Հայաստան հանրագիտարան, Երևան, 2002, էջ 445:

Նկ. 13

«Տիաղոսաբերք», Խորհրդատեւոր, էջմիածին, 1788 թ., տպարան՝ Սբ. Գրիգոր Լուսավորչի

Նկ. 14

«Տիաղոսաբերք», Խորհրդատեւոր, Նոր Նախիջևան, 1794 թ., տպագրիչ՝ Հովսեփ Արղուբեան

էջմիածնի տաճարի ֆոնին Գրիգոր Լուսավորչի տեսիլքի, մկրտվողի խոնարհությամբ ծնկաչոք աղոթող Տրդատ Գ թագավորի և արքայական ընտանիքի պատկերագրությունը ժամանակի հայկական արվեստում ամենատարածված և սիրելի մոտիվն էր²⁹: Այս տեսարանի ամբողջ էջով տպագրված փորագրատվերի հետաքրքիր մի օրինակ է հանդիպում 1790 թ. Նոր Նախիջևանում տպագրված «ՈՂԲ ԵՒ ՀԱՌԱՉԱՆՔ» (Ստ. Օրբելյանի «Ողբ ի Սբ. Կաթողիկեն» պոեմը) գրքում (նկ. 15): Երկրային և երկնային ոլորտները միավորող էջմիածնի տաճարը պատկերված է ճարտարապետական մանրամասներով, որի շնորհիվ շահեկանորեն իշխող դիրք ունի պատկերի կոմպոզիցիայում: Վերևում անկյունագծային ուղղությամբ Սբ. Երրորդությունն է պատկերված՝ ներկայացնելով Հայր Աստծո, աղավնակերպ Սուրբ Հոգու և հրեշտակների բազմությամբ ուղեկցվող, մուրճը ձեռքին Միածնի էջբը:

²⁹ Ն. Ղափթյան, Ա. Ենոֆյան, «Հայ պատմավարձագրական հնատիպերի նկարագրումն համակարգը 17-18-րդ դդ.», Գեղարվեստի ակադեմիայի տարեգիրք, Երևան 2016, էջ 109-132:

Տարձոր լուսակերտ՝ յարկ սարսի Երեւանի
 յատկապէս պարտանք՝ արամեան աղ զի
 ժողովեալ առ քիչ՝ ըզմանկուերս քո
 որք՝ էքն մեկնեալ՝ կանայժմ արտա քոյս

Նկ. 15

«Գրիգոր Լուսավորչի տեսիլքը», Ողբք եւ Հառաչանք, Նոր Նախիջևան, 1790 թ., տպագրիչ՝
 Հովսեփ Արղուսեան

Գրիգորի տեսիլքի հետևյալ պատկերի նախատիպերը հանդիպում են էջմիածնի տպարանի երեք հրատարակություններում՝ փորագրված տեղացի վարպետների ձեռքով, որոնց առաջին օրինակը 1774-75 թթ. «ՏՕՆԱՅՈՅՅ»-ում է (էջ 225): Հայոց պատմության իրադարձություններին ու կերպարներին առնչվող թեման շարունակելով՝ նշենք առանձին հանդիպող յուրահատուկ մի փորագրապատկեր՝ տպագրված 1793 թ. Նոր Նախիջևանում: Այս մեկ-էջանոց տպագրությունը Լևոն Գ-ի պատանեկության պատկերի հայտնի մանրանկարի (ՄՄ 8321, Ավետարան, ԺԳ դ., նկարիչ՝ Թորոս Ռոսլին) տպագիր կրկնօրինակն է՝ ներդրված ձեռագիր Մաշտոցի մեջ (ՄՄ 3585, թ. 11բ, Ժէ դ., Վասպուրական)³⁰: Իսկ տպագիր դիմապատկերի ներքևում տեղ է գտել Հովսեփ Արղուսեանի մակագրությունը, որտեղ նշվում է, որ պատկերը նկարվել է Նոր Նախիջևանում պահվող Ավետարանից³¹: Այս օրինակը հայկական մանրանկարի կոմպոզիցիան կրկնօրինակող սակավաթիվ փորագրապատկերներից է:

Բացի պատկերագրական ընդօրինակություններից՝ ուշագրավ են նաև ուսասանայ առաջին տպարանի հրատարակությունների այն պատկերները, որոնք յուրահատուկ են հայ գրքի ձևավորման արվեստում: Այդպիսին են Ներսես Շնորհալու «ԹՈՒՂԹ ԸՆԳՆԱՆՐԱԿԱՆ»-ի 1788 թ. (կազմակից է Ներսէս Լամբրոնացու «Դրուատ պատմագրաբար» գրքին) հրատարակությունում Մեսրոպ

³⁰ Ա. Գևորգյան, «Լևոն Գ թագավորի նորահայտ տպագիր դիմապատկերը», էջմիածին, 1995, թիվ Ա, էջ 72-75:

³¹ Նույն տեղում:

Մաշտոցի և Ներսես Շնորհալու՝ ամբողջ հասակով կանգնած, պաշտոնական դիմանկարչության ժանրին հետևող դիմապատկերները (նկ. 16, 17): Սա նոր զարգացող ճյուղ էր XVIII դարի հայ գեղանկարչության մեջ³²:

Նկ. 16

«Մեսրոպ Մաշտոց», Ընդհանրական, Պետերբուրգ, 1788 թ., տպագրիչ՝ Գրիգոր Խալդատեան

Նկ. 17

«Ներսես Շնորհալի», Ընդհանրական, Պետերբուրգ, 1788 թ., տպագրիչ՝ Գրիգոր Խալդատեան

Մի շարք փորագրապատկերներ կրում են եվրոպական արվեստից ազդված և ժամանակի ռուսական գեղարվեստական միջավայրում հունցված կլասիցիստական ոճի կնիքը: Ժամակաշրջանին բնորոշ այս ոճի աչքի զարնող փորագրապատկեր է «ԳԻՐՔ ՈՐ ԿՈՉԻ ԵՂԻՇԵԻ ՊԱՏՄԱԳԻՐՔ»-ում տեղ գտած Վարդան Մամիկոնյանի հերոսական կերպարը՝ ներկայացված հռոմեական զորահրամանատարի հանդերձներով (նկ. 18): Ուշագրավ է նաև Ֆրանսուա Ֆենելոնի XVII դարի վերջին գրված «ԹԵԼԵՄԱՔԻ ԱՐԿԱՄՆԵՐԸ» ֆրանսիական վեպի հայերեն թարգմանությամբ երկհատորյա տպագրությունը՝ նոր Նախիջևանի տպարանում 1793, ապա 1794-95 թթ: Գիրքը իտալերեն թարգմանությունից հայերեն էր փոխադրել ժամանակի բանիմաց, բազմաթիվ լեզուների տիրապետող մտավորական Մարգար Խոջենց Երևանցին: Այս էպիկական, կլասիցիստական՝ քաղաքական այլաբանություններով հարուստ վեպը XVIII դարի ամենատարածված գրական ստեղծագործություններից էր: Ըստ պոեմի՝ Թելեմաքը հորը՝ Ուլիսեսին³³ փնտրելու ճանապարհին ճանաչում է տարբեր կառավարման ձևերով ղեկավարվող հասարակարգեր և ի վերջո նախընտրելի տարբերակը համարում լուսավորչալ միապետական իշխանությունը: Այստեղ Ֆենելոնը քննադատաբար հակադրվելով ֆրանսիական միապետությանը՝ ուտոպիստական թագավորության գաղափարն է ներկայացնում՝ բարեփոխված, լուսավորչալ, համեստ ու ժուժկալ միապետի կերպարով³⁴: Հավանաբար, այսպիսի միապետության մասին էին երազում նաև Լազարյանները, Հովսեփ

³² Ա. Ենոֆյան, «Հայ տպագիր գրքի փորագրապատկերների ազդեցությունը Հովնաթան և Մկրտում Հովնաթանյանների արվեստում», *Էջմիածին*, 2017, քիվ ԺԱ, էջ 67-77:

³³ Ողիսևսի լատինականացված Ուլիսես անունն է, իսկ գրքում «Յուլիս»:

³⁴ Л. Галицкий, “Фенелон”, *Литературная энциклопедия*, Том 11, 1939.

Արդությանը և մյուս ուսահայ գործիչները ապագա անկախ Հայաստանի համար: Գրական գործին միանգամայն համահունչ է գրքում տեղ գտած միակ փորագրապատկերը, որ նույնպես կլասիցիստական ոճի է (նկ. 19): Տեսարանը ներկայացնում է իդեալականացված բնության հետնախորք ունեցող բազմամարդ, հագեցած կոմպոզիցիա՝ գործող անձանց թատերականացված դիրքերով, մարմինների՝ անտիկ քանդակագործությունը հիշեցնող կազմվածքներով:

Նկ. 18
«Վարդան Մամիկոնյան», Պատմութիւն Վարդանանց, 1787 թ., տպագրիչ՝ Գրիգոր Խաղարեան

Նկ. 19
Թելեմաքի Արկածները, Նոր Նախիչևան, 1793 թ., հտ. Ա-Բ, 1793 թ., տպագրիչ՝ Հովսեփ Արդութեան

Գրքի պատկերագրությունը՝ որպես գեղարվեստական ամբողջական մտահղացման ուսումնասիրությունն ընդգրկում է նաև տպագիր գրքերում տեղ

գտած տիտղոսաթերթերը, խորանագարդերը, լուսանցազարդերը, գլխատառերը, վերջնազարդերը: Զարդանախշային առումով նույնպես, ռուսահայ առաջին տպարանի գրքերը հաղորդում են ժամանակի գեղարվեստական միջավայրի շունչը: Թեև հայերեն տպագիր գրքերի փորագրիչները առաջին օրինակներից սկսած՝ օգտվել են հայ մանրանկարչական զարդանախշերից³⁵, սակայն հետագայում սկսել են կիրառել նաև արևմտաեվրոպական արվեստին բնորոշ զարդաձևեր: Ռուսահայ առաջին տպարանի հրատարակություններում բարոկկո ոճի ծաղկային բարդ զարդանախշերն ազդված են վենետիկյան հրատարակություններից, իսկ կլասիցիստական ոճի ավելի պարզ, հստակ, հին հռոմեական քանդակազարդումները հիշեցնող ձևերը՝ ժամանակի եվրոպական, ռուսական նախշերից: Ուշագրավ է նաև պատկերագրական թարմ ու նոր շունչը, որ տպագրությունը հաղորդեց ուշ շրջանի հայ ձեռագրարվեստին, որից անմասն չի մնացել նաև Ռուսաստանի հայ համայքներում ստեղծված հայ ձեռագիր գրքարվեստը: Որպես օրինակ կարող ենք նշել Աստրախանում ստեղծված մի ձեռագիր մատյանի (Ժողովածոյ, 1761-1762 թթ., գրիչ՝ Գալուստ սարկաազ Զուլայեցի, Երուսաղեմ 49, թերթ 127) խորանային ձևավորումը, որի ծաղկային զարդանախշումն ազդված է ժամանակի տպագիր գրքերի ձևավորումներից³⁶ (նկ. 20):

Նկ. 20

Ժողովածոյ, Աշտարխան, 1761-1762 թթ., գրիչ՝ Գալուստ սարկաազ Զուլայեցի, Երուսաղեմ 49, թերթ 127

³⁵ Այդ թեմայի շուրջ մենք այժմ ուսումնասիրություն ենք ձեռնարկել:

³⁶ Տպագիր գրքի հայ ձեռագրարվեստի վրա ունեցած ազդեցության մասին տես՝ **S. Merian**, “Illuminating the Apocalypse in Seventeenth-century Armenian Manuscripts: The Transition from Printed Book to Manuscript,” *The Armenian Apocalyptic Tradition*, ed. **K. Bardakjian and Sergio La Porta**, Leiden, Boston, 2014, pp. 603-639:

Այսպիսով, նոր ժամանակների շեմին աշխարհի տարբեր կողմերում հաստատված հայություն համար, հատկապես՝ հնդկահայ և ռուսահայ համայնքներում, օրակարգային էր հայ պետականության վերականգնման, ազգային ինքնագիտակցության զարթոնքի խնդիրը: Եվ շատ հաճախ, այս շարժման առաջնագծում կանգնած՝ հայ գործիչները³⁷ եվրոպական քաղաքական-փիլիսոփայական մտքից ազդված՝ հայոց ազգային ազատագրության երաշխիքը տեսնում էին կրթամշակութային գործունեության մեջ, որ հաջորդ՝ XIX-XX դարերում պետք է բյուրեղանար որպես մշակութային «Ռուսահայաստանի» կերտման նախագիծ³⁸: Ըստ այդ տեսլականի՝ միայն կրթության շնորհիվ ժողովուրդը ձեռք կբերեր սեփական մշակութային առանձնահատկության գիտակցություն, և այդպիսով՝ համամարդկային առաջընթացին մասնակից լինելու հնարավորություն: Կրթված և բանիմաց հայության կերտման ճանապարհին տպագրությունը ծանրակշիռ ու էական նշանակություն ուներ: Գիրքը դիտվում է որպես ազատագրման և մշակութային կորսված ինքնությունը վերածնող գործիք: Ինչպես Թոմաս Վանանդեցին է լատիներեն իր մի ուղերձում նշում, որ ցանկացել է լատինահայկական դպրոց հիմնել և այդ նպատակով եվրոպա բերել իր երեք ազգական պատանիներին՝ կրթվելու և տպագրական արվեստում հմտանալու համար. «Տպարանը անհրաժեշտ էր իմ ծրագրած դպրոցին գրեանք հասցնելու համար: ...Այժմ մնում է, որ նրանք էլ հնարաւորութիւն ունենան կրթել մեր այն թշուառ քրիստոնեաներին, որոնք գտնւում են խաւարի մէջ եւ ապրում են բռնաւորական լուծի տակ: Այս նպատակի համար պէտք է որ իմ հայրենիքում այսպիսի մի դպրոց բացուի եւ տպարանս էլ այնտեղ փոխադրուի...»³⁹:

Այս առումով, ռուսահայ տպագրությունը և գրքերի նկարագրողունները ուշագրավ տեղ են զբաղեցնում հայ տպագիր գրքի պատմության մեջ: Տպարանի պատմությունը զուգահեռվում է այն ղեկավարող գործիչների քաղաքական, լուսավորչական և հասարակական հայեցակարգերի հետ, արտահայտում ժամանակի հայության մտահոգություններն ու գաղափարական հղացքը: Ռուսաստանում հայերեն առաջին տպարանի թողարկած գրքերի պատկերագրության

³⁷ Չնայած ռուսահայ և հնդկահայ գործիչները համագործակցում էին մեկ ընդհանուր գաղափարի շուրջ, որն էր Հայաստանի անկախության երազանքը, բայց նրանք հակադիր հասարակական հոսանքներից եկող աշխարհայացքի տեղ էին, տարբեր ֆաղափական ծրագրեր ունեին: Առաջինների իղձն էր, որ Հայաստանը լինի անկախ կալվածատիրական պետություն ինքնակալ թագավորով, իսկ երկրորդների երազանքը Հայաստանի դեմոկրատ հանրապետության կառուցումն էր: տե՛ս Թ. Ավդալբեգյան, «Հայ ազատագրական շարժման երկու հոսանք XVIII դարի վերջում», Հայագիտական հետազոտություններ, Երևան 1969, էջ 215-225:

³⁸ Վ. Ազատյան, Արվեստաբանություն և Ազգայնականություն, Երևան 2012, էջ 255-261:

³⁹ Սարուխան, «Բելգիա եւ Հայերը, Բ. Գլուխ», ՀԱ, 1935, թիվ 3-4, էջ 122:

ուսումնասիրությունը գաղափար է տալիս ռուսական միջավայրում հայություն մշակութային կապերի մասին: Ինչպես պարզվեց, հայ տպագրիչներն ընդօրինակում էին արդեն մեկգարյա ավանդույթ դարձած ռուսական տպագրությունների պատկերագրական համակարգը, վենետիկյան շքեղ հրատարակությունները, Կոստանդնուպոլսում և նույնիսկ էջմիածնում հրատարակված գրքերի փորագրապատկերները՝ որպես համընդհանուր հայկական մշակութային դաշտի մի մասնիկ: Այդուհանդերձ, հիշատակելի են մի շարք պատկերային նորություններ, որ հանդիպում են միայն այս տպարանի գրքերի նկարազարդումներում: Ինչպես սովորաբար կարելի է նկատել մյուս գաղթօջախների պարագայում, այստեղ ևս տպագրիչները տուրք են տվել հյուրընկալող երկրում տիրող գեղարվեստական ճաշակին և ժամանակի սարածված ռուսական ուղղություններին:

ANI YENOKYAN

THE HISTORY OF BOOK ILLUSTRATION IN THE FIRST ARMENIAN PRINTING HOUSE IN RUSSIA

Keywords: Armenian printed books, Armenian printing house in Russia, Grigor Khaldaryants, Hovsep Arghutyan, book illustration, iconography.

The first Armenian printing house in Russia was founded in 1780 by Grigor Khaldaryants, who moved it from London to St. Petersburg. After the death of Khaldaryants, in 1789, Hovsep Arghutyan, the spiritual leader of the Armenians of Russia, moved the printing house to New Nakhichevan, and in 1795, to Astrakhan.

During its existence, the printing house published about forty books on religious, educational, and historical topics.

The study of the book illustrations of the first Armenian printing house in Russia allows us to form an idea about the artistic tendencies and influences of the time, which were developed due to the political and cultural ties between the Diaspora and Armenia. As a result, various artistic influences were spread among Armenian printing houses in different countries, including Russia. The printing house in Russia, however, stood out with its unique book illustrations, influenced by the European and Russian art of the time.

**АНИ ЕНОКЯН
ИЛЛЮСТРАЦИИ ИЗДАНИЙ ПЕРВОЙ АРМЯНСКОЙ
ТИПОГРАФИИ В РОССИИ**

Ключевые слова: Армянская печатная книга, армянская типография в России, Григор Хандарянц, Овсеп Аргутян, книжная иллюстрация, иконография.

Первая русско-армянская типография была основана в 1780 году Григором Халдарянцем, который перенёс типографию из Лондона в Санкт-Петербург. После смерти Гр. Халдарянца духовный лидер армян России Овсеп Аргутян (Иосиф Аргутинский-Долгорукий) в 1789 году перенёс типографию в Новую Нахичевань, а в 1795 – в Астрахань. За период своего существования, эта типография издала около четырёх десятков книг религиозного, образовательного и исторического содержания.

Изучение иллюстраций книг первой российской армянской типографии даёт представление о художественных тенденциях и влияниях, которые сформировались благодаря культурным и политическим связям армянской диаспоры с родиной. Благодаря этим связям, художественные приёмы распространялись среди армянских типографий разных стран, доходя и до российско-армянской среды. Эта типография выделяется рядом уникальных иллюстраций, в которых явно усматривается европейское и русское художественное влияние.